

Osmanlı Uygulamasında Vakıftan Geri Dönülebilir mi?

*Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ**

Osmanlı uygulamasında vakıftan geri dönülebilir mi? Bu soru ilk bakışta konuyu bilenlere yadırgatıcı gelebilir. Bunun neden yadırgatıcı olabileceğine aşağıda değinilmektedir.

Vakıf işlemi bağlayıcı mıdır, değil midir? Ebu Hanife'ye göre bağlayıcı değildir. Vakfeden her zaman vakıftan geri dönebilir. Öğrencileri İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre ise bağlayıcıdır. Yalnız bu ikisi arasında da ne zamandan itibaren bağlayıcıdır sorusunun cevabı farklıdır. Ebu Yusuf, "vakfettim" sözü söylenince bağlayıcı olur; İmam Muhammed ise vakfedilen malın mütevelliyeye tesliminden itibaren bağlayıcı olur, görüşündedir.

Osmanlı uygulamasında bir kimse vakıf kurduğunda, Hanefi mezhebi içindeki bu görüş ayrılıkları bilindiği için ve tatbikatta birlik olsun diye önce vakfın sıhhatine (geçerli olduğuna), sonra da bağlayıcı olduğuna karar verilip vakıf mahkeme siciline tescil edilmiştir. Çıkacak ihtilafları önlemek için bulunan yol ise farazi bir davadır: Vâkıf vakfı kurar, vakfettiği malı mütevelliyeye teslim eder. Sonra kadıya giderler ve vâkıf kadıya hadiseyi hikâye edip "vakıf Ebu Hanife katında bağlayıcı değildir, ben vakfımdan dönüyorum", der. Mütevellî de hikâyeyi teyit ederek "Ebu Hanife'ye göre dönebilir ama İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre vakıf kurma işlemi bağlayıcıdır" diyerek vakfın tescilini ister. Kadı ihtilafı bildiğinden bahisle vakfın evvelâ sıhhatine karar verir, ardından bağlayıcı olduğu görüşünü tercih ederek vakfı tescil eder. İstikrarlı Osmanlı uygulaması budur¹. Bu sebeple, bizim başlıktaki sorumuz yadırgatıcı olabilir diye daha başlangıçta belirtme gereği duyduk.

Hanefilerin hakim görüşü, vakfın ebedi olarak yaşayacak şekilde kurulmasıdır. O sebeple, vakıftan dönmeyi kabul etmemektedirler. Maliki mezhebinde ise belirli bir süre için vakıf kurulabilir. Onlara göre ebedilik şartı yoktur. Sürenin bitişinden sonra vakfedilen mal malikine veya başkasına mülk olarak geri döner².

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ "Malikilerin dışında kalan cumhura göre, bir süre belirtilerek muvakkat oluşa delalet eden ifadelerle vakıf sahih olmaz. Çünkü vakıf Allaha yakınlık esası üzere malı çıkarmaktır. Bunun bir süreye kadar yapılması caiz olmaz. O bakımdan vakfın ebedilik manasını kapsaması gerekir. Ancak bunu lafzen söylemek şart değildir. Mesela, kıyamet kopmadan önce sonu gelmeyecek cihete yapılan -fakirler gibi- vakıf veya önce sonu gelen, daha sonra da sonu gelmeyenlere -Zeyd'e sonra da fakirlere- vakıfta bulunmak gibi.", Vehbe Zuhayli, **İslam Fıkhı Ansiklopedisi**, çev. Ahmet Efe vd., İstanbul, Risale, 1994, c. 10, s. 284.

² Zuhayli, **İslam Fıkhı Ansiklopedisi**, c. 10, s. 285. Malikilere göre vakfı batıl kılan başlıca şartlar için bkz. s. 294-295. Hüseyin Hatemi konuyu incelerken mezhep görüşlerini ve bu arada İmamiyenin görüşünü de vermektedir. İmamiyenin görüşü de Malikilerle benzerdir. Bkz. Hüseyin Hatemi, **Önceki ve Bugünkü Türk Hukuku'nda Vakıf Kurma Muamelesi**, İstanbul 1969, s. 51-53 ve

Bu tebliğde, Galata Kadılığı'nın 20 numaralı Şer'îye Sicilinde (v. 56-1) ve Üsküdar Kadılığının 51 numaralı Şer'îye Sicilinde (v. 55b-3) tesadüf ettiğimiz bu uygulamanın aksine görülen *iki vak'a* dolayımında mesele ele alınmıştır. Söz konusu iki vak'adan birincisinde, zümre-i cebeciyândan Cafer Bey b. Abdullah adlı bir kimsenin karısı olan Yasemin bt. Abdullah kocasından davacı olmuştur. İddiasında kocası Cafer Bey'in Galata dışında Kulaksız mahallesinde bulunan iki beyt-i süflâsını ve bunların belirttiği müstemilatını, diğer mallarından ayırarak 993 Ramazan'ında "hayatta olduğum müddetçe evvelâ kendi nefsim, öldükten sonra karım Yasemin'e ve ondan sonra ulemâ ve sulehâdan bir kimse sâkin olup mukâbelede her gün bir sure-i Yasin ve bir Fâtihatü'l-kitâb okuyup sevâbını vâkîf rûhuna bağışlaya" diyerek vakfettiğini fakat hâlen bu vakfından rucû' eylediğini beyan edip "gereğini talep ederim" demişti.

Vakıftan dönme davasının vakıf lehdarı olan vâkıfın eşi tarafından açılması ilginçtir. Vaziyete bakılırsa, kendisi vakfın bağlayıcılığına karar verilmesini menfaatine daha uygun görmüştü. Davalı konumundaki vakfeden Cafer Bey ise aynı zamanda karısı olan davacının iddiasına şu cevabı vermişti: "Eğerçi menzil-i mezbûru minvâl-i meşrûh üzere vakf eyledim velâkin rucû' ve tebdîl ve tağyîrini kendi elimde olmak üzere şart etmiş idim hâlen fakîr ve pür-münhânî olup kâr ve kisbe adem-i kudretim olduğu cihetden vakfiyyetden rucû' etdim".

Böylece davalı Cafer Bey, cevabında, vakıf işleminden dönme isteğini iki hususa dayandırmaktadır: 1. Rucû' ve tebdîl ve tağyîri kendi elimde olmak üzere vakfetmişim. 2. Halen yoksul düştüm ve yaşlandım çalışıp kazanmaya gücüm yoktur.

Kadı, Cafer Beyden iddiasını ispat etmek üzere hem mahalle halkından, hem de mahalle haricinden şahit getirmesini talep etmiş, davalının getirdiği şahitler de Cafer Beyin anlattısını, hatta daha kuvvetli bir şekilde teyit etmişti. Kadı, şahitlerin şahadeti üzerine *Mecma-i Fetâvâ*'da yazılı olan rücu şartı varsa rücu edebilir, rücu şartı yoksa rücu edemez 'fetva'sına dayanarak vakıftan dönmeye izin vermiştir³.

Galata Kadılığında rastladığımız anılan vakıftan rucû' örneği dışında başka bir örnek de Üsküdar Kadılığının 51 numaralı sicilinde yer almaktadır. Bu ikinci vak'ada, Üsküdar'a bağlı Kefçe mahallesinden Fatma Hanım ölen oğlunun ruhu için vakfettiği 4000 akçaya Budak adlı kimseyi mütevellî tayin ve vakfettiği parayı da mülkünden ayırıp ona teslim etmişti. Sonradan Fatma Hanım vekil tayin ettiği oğlu Mustafa vasıtasıyla mütevellî Budak'dan 3000, mütevellînin oğlu Yusuf'tan 1000 akça olmak üzere toplam olarak 4000 vakfedilmiş akçayı, herhangi bir sebep göstermeden geri aldığı Üsküdar Mahkemesinde ikrar etmişti (22 Safer 988/8 Nisan 1580).

Bu iki örnek, müstakar Osmanlı tatbikatına aykırı gözükmektedir. Birinci olayda vakfedenin "yoksul düşme"si ve "rucû' şartıyla" vakfetmiş olması gerekçe gösterilmişti. *Fetâvâ-yı Hindiyeye*'de, "fetvalarda beyan edildiği gibi, bir kimse, bir yerini [*malımı*] fakirler namına vakfedilmiş bir sadaka kıldığı halde, akrabalarından bazıları veya bizzat kendisi muhtaç olursa, bütün âlimlere göre, kendisinin muhtaç

orada atıf yapılan kaynaklar.

³ "mezbûrunun ihbârî üzere *Mecma-i Fetâvâ*da tahrîr olunan ve bi-şarti'r-rucû fe-lehû zâlîke ve illa felâ mes'ele-i şerîfe muktezâsı üzere rucû'una izn verilip"

olması halinde, vakfının gelirinden, ona hiçbir şey verilmez. *Hülasa*'da da böyledir." (s. 563) denilerek vakıf işlemi ardından vakfedenin yoksul düşmesi durumunda, bırakın vakıftan geri dönebilmesi, vakıf gelirinden kendisine bir şey verilmesi bile caiz görülmemiştir⁴. Bununla birlikte, Molla Husrev (ö. 1480) "vâkıf şayet fakirleşip mevkufa muhtaç olsa kadıya durumu arz eder. Eğer vakfedilen şey tescil edilmedi ise kadı onu fesh eder. *Hülasa*'da da böyle denmiştir." diye görüşünü belirtmektedir⁵. Müeyyedzade Abdurrahman Efendi (1456-1516) de fetvalarının toplandığı *Fetâvâ-yı Müeyyedzade*'de tescil edildikten sonra vakıftan dönülemeyeceğini belirtmiştir. Bu cümlelerin mefhum-ı muhalifinden tescilden önce dönülebileceği açığa çıkıyor⁶. Ancak hem Galata'daki, hem de Üsküdar'daki olayda vakfın tescil edilip edilmediğine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Üsküdar'daki vakıftan ne zaman geri dönüldüğü belirtilmemiş olmasına rağmen, ilginç bir husus Galata'daki vakıftan, evin vakf edilişinin üzerinden yaklaşık 13 yıl geçtikten sonra rucû' edilmesidir.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da rucû' ve tebdil ve tağyîri şartıyla vakıf kurmadan söz edilmesidir. Ömer Hilmi Efendi maruf kitabındaki 69. *Mes'elede* "Vakıfta hıyâr-ı şart olmamak şarttır. Binaenaleyh hıyâr-ı şartla vuku bulan vakıf sahih olmaz. Mesela bir kimse bir müddet içinde vakfı nakz etmek veyahut infaz etmek hususlarında muhayyer olmak üzere bir mal vakfetse gerek o müddet malum olsun ve gerek olmasın alelittlak vakıf sahih olmaz. Şu kadar var ki, vâkıf muhayyer olmak üzere bir mülkünü mescit olarak vakf eylese hıyâr bâtil ve vakıf sahih olur"

ve 70. *Mes'elede* "Vakfın müebbed olması lazımdır. Binaenaleyh muvakkat olan vakıf sahih olmaz. Mesela bir kimse mülkü olan akarı 10 sene müddetle vakıf olmak ve ondan sonra yine kendi mülküne rücu etmek üzere vakf eylese vakıf sahih olmaz. Kezalik vâkıf vakfın müebbed olmasına münafî bir şart zikr ederek vakf eylese vakıf sahih olmaz. Mesela bir kimse mülk akarını vakf eder oldukça hin-i iktizada ol akarı bey' ve semenini kendi masârifına sarf etmek şartıyla vakf eylese vakıf sahih olmaz. Fakat akar-ı mevkufileride bey' olunup semeniyle vakıf için daha faideli bir akar işтира olunmasını şart ederse o surette vakıf sahih ve şart muteber olur. Şu kadar var ki, şart-ı mezbur mucebince akar-ı mevkuf bey' olunacak oldukça hakimnin inzımam-ı reyî lazımdır." demiştir.

Hanefilere göre, vakıf iradesini ortaya koyan cümlelerin kipi müneccez (tenciz kipi) olmalıdır yani derhal sonuç doğuracak, gerçekleşecek olmalıdır. Vakıf iradesi herhangi bir geciktirici (taliki) şartı içeremez. Malikiler bu bakımdan da çoğunluk-

⁴ Bkz. **Fetava-i Hindiyeye**, çev. İsmail Karakaya, Ankara, Akçağ Yayınları, ts., c. 4, s. 563-567.

⁵ Molla Hüsrev, **Gurer ve Dürer Tercümesi**, çev. Arif Erkan, İstanbul, Eser, 1980, c. 3, s. 190.

⁶ **Fetava-yı Müeyyedzade**, Süleymaniye Kütüphanesi, Husrev Paşa no. 100, v. 8a. Cümlelerin tamamı şöyledir: "Tescil edildikten sonra vakıftan dönülemez, ancak mevkufun aleyh olarak müezzin, imam, muallim gibilere şart edilmişse, bunlar eslah kimseler değilse ve işlerinde tehâvün ederlerse vâkıfın bu şarttan dönmesi caizdir. Zahiretü'l-Fetâvâ". Osmanlı tatbikatından konuya ilişkin bir örnek için bkz. Ümit Kılıç, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Tire Vakfı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXIV, S. 1, Temmuz 2009, s. 74-75; **Cümhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar, (Tarih Kongresi ve Sergisi münasebetile Türk Tarih Kurumuna takdim olunan rapor)**, İstanbul, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1937, s. 67.

tan farklı düşünürler ve vakıf iradesinin tenciz kipiyle ortaya konulmasını aramazlar, onlara göre geciktirici şartla da vakıf kurulabilir⁷.

Bu hale göre, Cafer Beyin vakfı, rüçû şartıyla olduğu için zaten sahih değildir. Dolayısıyla bu durumda kadı rüçû şartı sebebiyle vakfın sahih olmadığına karar vermeliydi, ayrıca vâkıfın yoksul düşüp düşmediğini araştırmasına gerek yoktu kanaatindeyiz. Kaldı ki, bu vak'ada vâkıf, sağ olduğu müddetçe, vakıf malı kendisine vakfetmişti; dolayısıyla evden kendisi yararlanıyordu. Bu sebeple, yoksul düşmesi sebebiyle vakıftan cayma iradesi yerinde sayılamaz, velev ki satın parasını harcamak istemiş olsun yani vakıf olması sebebiyle mülkiyetin verdiği diğer hakları kullanmak istesin.

Son olarak Galata kadısının atıf yaptığı *Mecma-i Fetâvâ* (veya *Mecma'u'l-Fetâvâ*) adlı birkaç fıkıh kitabının var olduğunu söyleyelim. Fakat muhtemelen burada atıf yapılanı Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Hanefî'ninkidir (öl. 522/1128). *Mecma-i Fetâvâ*'ya Molla Husrev de meşhur *Dureru'l-Hükkam fi Şerhi Gureri'l-Ahkam* adlı kitabında sıklıkla atıfta bulunmaktadır. el-Hanefî'nin bu eserini, daha sonra Ganizâde Mehmed Nâdirî adlı bir müellif de Şeyhülislama yazdığı bir mektubunda kullanmıştır⁸. www.yazmalar.gov.tr'de yapılan taramada eserin, biri 856/1451'de Selanik'te istinsah edilmiş iki nüshası Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonundan Milli Kütüphanede bulunmaktadır. Yazma nüshaların bir-iki tane olmasından yaygın olarak kullanılan bir kaynak olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Sonuç

Söz konusu bu iki vak'a 18 yıllık bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Üsküdar'daki 1580'de, Galata'daki 1598'de. Buradan yola çıkarak 16. asrın son çeyreğinde İstanbul'da mahkemelerin bazı vakıfları sahih görmediğini veyahut sahih görse bile, istikrarlı Osmanlı uygulamasının aksine, bağlayıcı (lâzım) saymayıp tescil etmediğini söyleyebiliriz. Öyleyse, Osmanlı vakıf uygulamasının sorgulanmasının yeni bazı sonuçlara yol açabileceği ileri sürülebilir.

⁷ Zuhaylı, **İslam Fıkıh Ansiklopedisi**, c. 10, s. 286; Hüseyin Hatemi, **ibid.**

⁸ Şükrü Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganizâde Mehmed Nâdirî'nin Şeyhülislama Mektubu", **Osmanlı Araştırmaları**, S. 41 2013, s. 90, n. 159.

Ek 1

387 [56b-1] 56a-1

Mahmiyye-i Galata hâricinde vâkı' Kulaksız mahallesi sâkinlerinden Yasemin bt. Abdullah nâm hatun meclis-i şer'-i şerîf-i lâzîmü't-tevkîrde işbu sâhibü'l-kitâb zevci olup zümre-i cebeciyândan Cafer Bey b. Abdullah muvâcehesinde takrîr-i da'vâ edip bundan akdem mezbûr Cafer Bey mahalle-i mezkûrede vâkı' iki tarafı Nakkaş Mahmud mülküne bir tarafı Mihriban Hatun mülküne bir tarafı tarik-ı hâs ile mahdûd olan iki beyt-i süflâ ve kenîfi ve muhavvata-yı zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayrı müsmireyi müştemil menzîlini cümle mâlından ifrâz ve imtiyâz kılıp sene dokuz yüz doksan üç Ramazan-ı mübârekesinde mâ dâme ki hayâtda olam evvelâ kendi nefsimme vakf olsun ve civâr-ı Rabb-i izzete intikâlimden sonra zevcem merkûme Yasemin'e ve ondan sonra ulemâ ve sulehâdan bir kimesne sâkin olup mukâbelede her gün bir sure-i Yasin ve bir Fâtihatü'l-kitâb okuyup sevâbını vâkıf rûhuna bağışlaya diye vakf etmişti hâlen vakf-ı mersûmdan rucû' eylemiş suâl olunup mücebin taleb ederim dedikde gibbe's-suâl merkûm Cafer Bey cevâb verip eğerçi menzîl-i mezbûru minvâl-i meşrûh üzere vakf eyledim ve-lâkin rucû' ve tebdîl ve tağyîrini kendi elimde olmak üzere şart etmiş idim hâlen fakîr ve pür-münhânî olup kâr ve kisbe adem-i kudretim olduğu cihetden vakfiyyetden rucû' etdim dedikde fi'l-vâkı' mezkûr Cafer Bey'den kavli meşrûhuna mutâbık ahâli-i mahalleden ve gayriden birkaç kimesne taleb olundukda mahalle-i mezbûre ahâlisinden el-Hâc Ali Reis b. Abdullah ve Yusuf Beşe b. Abdullah er-râcil ve hâric-i mahalleden Ataullah Bey b. Abdullah nâm sarrâc-ı sultânî ve Mustafa Bey b. Abdullah nam cündî meclis-i şer'-i şerîf-i lâzîmü't-tevkîrde hâzîrûn olup şöyle dediler ki fi'l-hakîka mezkûr Cafer Bey bundan akdem menzîl-i mersûmu vech-i meşrûh üzere vakf eyledi ve-lâkin rucû' ve tebdîl ve tağyîri kendi elinde olmak üzere şart eylemiş idi hâlen fakîr ve pür-münhânî ve amel-mânde ve kâr ve kisbe adem-i kudreti olup ve mâl-i kismetinden dahi menzîl-i mesfûrdan gayrı bir nesnesi olmadığı mukarrer ve muhakkaktır diye haber verdiklerinde mezbûrunun ihbârı üzere *Mecma'-i Fetâvâ*da tahrîr olunan ve bi-şarti'r-rucû fe-lehû zâlîke ve illa felâ mes'ele-i şerîfe muktezâsı üzere rucû'una izn verilip mâ vaka'a alâ vukû'ihî ketb olunup yed-i tâlibe vaz' olundu ki vakt-i hâcetde mübeyyin-i hâl ola tahrîran fi evâhiri şehri Şevvali'l-mükerrrem min şuhûri sene sitte ve elf. [26 Mayıs-4 Haziran 1598]

Şuhûdulhâl: Receb b. Abdullah, Husrev b. Abdullah, Mustafa b. Ali, Mehmed b. Yusuf, Mustafa b. Ramazan, Mehmed b. Derviş ve gayrum.

Kaynak: İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil,

haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli, İstanbul, İsam, 2012, s.301, 302.

Ek 2

Üsküdar Kadılığı 51 numaralı sicil, 55b-3

Oldur ki

Üsküdar mahallâtından mahalle-i Keçede sâkine olan Fatma bt. Hasan tarafından ikrâr-ı âti'z-zikre Dâvud b. Tâceddin ve Musa b. Durbâli el-müezzin şehâdetleri ile vekâleti sâbit bi's-şer' olan mezbûre Fatma'nın oğlu Mustafa b. Süleyman işbu bâisü'l-kitâb Yusuf b. Budak mahzarında bi'l-vekâle ikrâr ve i'tirâf edip mezbûre müvekkilem bundan akdem fevt olan müteveffâ oğlu Ahmed b. Süleyman rûhu için dört bin akça vakıf edip mezbûr Yusuf'un babası mezkûr Budak'ı müteveli nasb edip meblağ-ı merkûm dört bin akçayı mezbûr Budak'a teslim edip yine üç bini mezkûr Budak'dan ve binini oğlu mezbûr Yusuf'dan cem'an dört bin akçayı bi't-tamâm alıp kabz ettim mezburânın zimmetlerin merkûm akçadan bir akçam bâki kalmadı dedikde mukurr-ı mezburun kelâm-ı meşrûhunu mezbûr Yusuf vicâhen tasdik etdikde vâki' hâl âla mâ cerâ bi't-taleb ketb olundu tahrîren fi'l-yevmi's-sâni ve'l-ışrin min Saferi'l-muzaffer sene semân ve semânin ve tis'a mie.

Şuhudu'l-hâl: Hâyran Abdi, Hızır Bali b. İbrahim Odabaşı, Mustafa el-Müezzin, Receb b. Mehmed, Eymir Halife b. Hasan el-İmâm ve gayruhum.

Kaynak: İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil,
haz. Rifat Günalan, İstanbul, İsam, 2010, s. 244, 245.